

מאמר עורך

מה אתה עושה כשאתה קם בבוקר? המשגות מעודכנות למלאכת חוקנו כמורים ומחנכים

תקציר: "לפעמים התפאורה מתמוטטת", כותב אלבר קאמי, ואנו מוצאים עצמנו בעשייה מכנית, ללא אוריינטציה ערכית ורעיונית – מתנסים בחרדת האבסורד. בעקבותיה, על פי רוב, יגיעו יקיצה ותובנה בדמותה של תביעה למשמעות, פשר וכיוון. מאמר זה מבקש להתמודד עם חרדת האבסורד כפי שמתנסים בה מורים ומחנכים אידאליסטים, בבקשם את ההגיונות המנחים והמצדקים של מלאכת חוקם בחינוך ובהוראה. הליך זה לא רק שאינו פתולוגי או פגום אלא חיוני להתחדשות האישית והמקצועית – והדבר נכון הן ברמה האישית-פרטית והן ברמה הציבורית-תרבותית של השיח החינוכי והמגמות המובילות בו. לבו של המאמר אינו ממוקד בתיאור המצוקה אלא בהתוויית דרך עכשווית להיחלצות והתחדשות. בדברים הבאים אציג ניסיון להמשגות מעודכנות בשיח החינוכי אשר להבנתי ככוחן להוסיף חיוניות, בהירות ומשמעות – ובכך להעצים את אנשי החינוך וההוראה במלאכת חוקם. תחילה אציג המשגות מעודכנות למונחי המפתח "חינוך" ו"תרבות" ובהמשך לשלושה נוספים שבלעדיהם גם לראשונים לא תהיה תקנה – "מוסר", "חוש מידה" ו"טוב טעם".

מילות מפתח: חינוך, תרבות, מוסר, חוש מידה, טוב טעם, פילוסופיה חינוכית, תיאוריה חינוכית, שליחות חינוכית.

אנו קמים בכל בוקר למלאכת יומנו כמורים ומחנכים. האם הלב והראש "עוד בעניין", או שאולי אנחנו מתנהלים "על אוטומט" וסומכים על המכניות של השגרה שכבר תדאג לכל הנדרש? שאלה כזו, לנו אנשי החינוך כמו לאחרים בעיסוקים הייחודיים להם, נחוות על פי רוב תחילה כמועקה ובהמשך כקרש הצלה. מצד אחד, היא מבטאת דאגה לקורות אותנו בחיינו המקצועיים וחשש גדול משחיקה נפשית ומהידלדלות מעיינות המוטיבציה והמשמעות; מן הצד האחר, היא סימן חיים, עדות לחיוניות נפשית ורוחנית המבקשת דין וחשבון עצמי ואתגור אל מעבר למחוזות האינרציה והחידלון.

אני פותח בהגיגים אקזיסטנציאליים אלה ראשית משום שאני חווה אותם ומאמין בחשיבותם; שנית משום שכפי שלימד אותנו ניטשה, כל התפלספות המציגה לפני אחרים עמדה רעיונית וערכית היא לעולם גם סוג של וידוי אישי בזירה הציבורית. תובנה זו של

ניטשה נראית תקפה במיוחד במקרה זה, כאשר אני נוטל את הפריבילגיה של עורך החינוך וסביבו ומציג לפני קהל קוראי כתב העת את שבעיניי חשוב לזמן הזה תחת הכותרת "מה אתה עושה כשאתה קם בבוקר? המשגות מעודכנות למלאכת חוקנו כמורים ומחנכים". לא אכביר מילים אלא רק אציע גרסה מעודכנת למספר מושגי יסוד, שהם גם האידיאלים הגדולים המכוננים והמנחים את הגיונות מלאכתנו – חינוך, תרבות, מוסר, טוב טעם וחוש מידה.

חינוך

לפני כחמש שנים פגשתי בשבילי הסמינר את עמיתנו הוותיק חוקר הדבורים והנמלים ד"ר יעקב עופר. הוא ציין באוזניי שקרא את ספרי האחרון באותה עת "דיאלוגים מעצימים בחינוך ההומניסטי", אך התריס שמהו מהותי חסר שם – משהו שעליי לתת עליו את הדעת ולהתמקד בו בכתיבה האקדמית העתידית. לשאלתי בדבר טיבו של אותו עניין מהותי, ענה לי עופר כך: "חינוך של ממש הוא בסופו של דבר רק חינוך עצמי".

תובנה זו של יעקב עופר לא מרפה ממני מאז. היא נכונה, והיא מתסכלת. מצד אחד, היא מביעה אמת פדגוגית חשובה שמצאה ביטוי בהגות המופתית של אישים דוגמת סוקרטס, מונטייני וניטשה ובמשנות של חינוכאים מודרנים דוגמת יאנוש קורצ'אק, אברהם מאסלו, מקסין גרין ויזהר סמילנסקי. גם אצלנו בסמינר הקיבוצים העמודים הפותחים של הידיעון השנתי של המכללה מציינים את תפיסת האדם שלנו כ"יצור חופשי ואחראי לגורלו" ואת מחויבותנו לחינוך הומניסטי, שבמרכזו "יחס של כבוד לאדם מכוח היותו ניהן בחירות, בתבונה, במצפון ובכוחות הדמיון והיצירה [...] ומכאן התנגדותנו לכל ניסיון לדכאם בשם של ערכים אידיאולוגיים, דתיים או לאומניים".

מן הצד האחר, התסכול הוא גדול, משום שאמת חינוכית זו כמעט שאינה זוכה להתייחסות בשיח החינוכי, קל וחומר במדיניות החינוך. הדגש בחינוך הממוסד מושם בשנים האחרות על הוראה מכנית של דעת סטנדרטית, על הקניית "ערכים נכונים" ועל עיצוב התנהגויות נורמטיביות. מדיניות חינוכית שכזו מותירה מעט מאוד מרחב להתחנכות עצמית – לתלמידים הקשובים לארוס הפדגוגי שלהם ומבקשים לקבל אחריות על פיתוח וגיבוש עצמיותם; לצעירים ולצעירות שרואים חשיבות עליונה ביכולת לבחור להיות אדם כפי שהם רוצים להיות, לפתח את הרגישויות והיכולות הנדרשות, להזין את עצמם באוויר פסגות של רוח האדם, לעצב לעצמם חיים מלאים וייחודיים ולהשאיר חותם מרשים בעולם. לפיכך, ולאור התרסותו מאירת העיניים של יעקב עופר, אני מציע עדכון מסוים להגדרת מלאכתנו החינוכית: לכוון את עשייתנו לשלב אחד מוקדם יותר מן המקובל – אל המעצים, המטפח והמאפשר במקום אל המקנה, המעצב, המגבש והמנחיל. דהיינו, לחשוב על מלאכתנו

החינוכית כעל אמנות של זימון התנסויות חיים מיוחדות, שמשדכות את המסוגלות האישית והמשובחות התרבותית לכלל למידה משמעותית, צמיחה אישית והגדרה עצמית. ובמילים מפורשות יותר: לסייע לתלמידים (בהוראה, הדרכה, טיפוח והעצמה) שישכילו לממש יכולות אישיותיות, תשתיות תרבותיות והזדמנויות חברתיות, ויצרפו לעצמם חיים אוטונומיים ומלאים של משמעות, הגינות והגשמה עצמית.

עצירה ב"תחנה חינוכית" מוקדמת יותר אין משמעה בשום אופן התנערות מאחריות או קבלת הקלות במלאכת החינוך. כפי ש"שום אדם אינו אי", כך אין בני האדם יכולים להתחנך לבדם ובכוחות עצמם – ללא סיוע של אחרים. נקודת המפתח היא שככל שהעיצוב החינוכי הוא חיצוני ומכני יותר, כך התוצר הוא שטחי וזמני יותר, וככל שהוא כולל תנועות נפש עמוקות ומהותיות יותר – מהלכי נפש אותנטיים של תשוקה, הבחנה, אמפתיה, תובנה, בחירה, התכוונות, פרשנות, ביקורתיות, יצירתיות וכיוצא באלה – כך האיכויות החינוכיות נעשות מהותיות או שדרתיות יותר ולטווחי זמן ארוכים יותר. במילים אחרות: רק כאשר מוצא אדם טעם ועניין בדרישת אמת והרחבת דעת, בצדק ובסולידריות, ביושרה, באמנות, בדמוקרטיה, בהגנת הסביבה ובשאר מידות טובות חינוכיות – רק אז יהיו אלה מידות טובות חינוכיות של ממש (עוגן זהותי לפרט ובסיס אמון לזולת) ולא רק אותיות מתות בדיפלומה ממוסגרת על קיר חיים אקראי.

ועוד תובנה חינוכית אחת, בהשראת מרצה שלי בלימודי הדוקטור – ההיסטוריון והחינוכאי רוברט מקלינטוק. לצד ההתעסקות, החשובה כשלעצמה, בצדק הליכי ובצדק חלוקתי, הבה נאמץ גם את העיסוק החינוכי בצדק המכוון והמעצב. הבה נאתגר את הצעירים, כבר מגיל צעיר, לעשות צדק עם עצמם: להיות קשובים לעושר האיכויות הגלומות באישיות ובתרבות ולגלות חריצות רבה במימושן המיטבי והמידתי בהקשרים השונים של חייהם – שלא יבזבו ולא יעוותו ולא ישחיתו ולא ירדדו את היצירה המרשימה הזאת שיכולה להיות הם עצמם, אם רק ישקיעו את ראשם ולבם באמנות החשובה מכול, מלאכת החיים.

תרבות

פעם היה לנו בארץ מוסד ממשלתי אחד ושמו היה "משרד החינוך והתרבות". החינוך והתרבות היו דבוקים זה בזה כשני ענפים הצומחים מגזע אחד. ואכן, "תרבות" מבובן של פעם ציינה את המשמעות המקורית של המושג (לפחות במערב) – חתירה אל המעולה, הראוי והמעודן במעגלים השונים של החיים; התפתחות מאומצת ומבוקרת, מעין תובענות פרפקציוניסטית אישית וחברתית לקראת סטנדרטים נאותים בתחומי ההשכלה והחשיבה, המוסר והאזרחות, הדיבור והדיוור, הטכנולוגיה והאמנות, הספורט, הפוליטיקה, המשפט, הנהיגה ושאר עיסוקים אנושיים, מורשות קהילתיות ופרקטיקות חברתיות. התכלית, כפי

שהציג זאת ווייטהד בספרו *מטרות החינוך*, היא חיים תרבותיים במובן של חשיבה פורייה, רגש הומני, התנהגות מוסרית וטוב טעם.¹

ל"תרבות" יש כידוע גם מובנים נוספים. במובן הרחב ביותר, המתייחס למין האנושי כולו, תרבות היא הציוויליזציה האנושית: העולם המלאכותי שיצרו, ויוצרים, בני אדם (על כל היבטיו החומריים והרוחניים); מציאות אנושית המחריגה אותם מן הטבע הראשוני ונוכחת פחותם האנושי על פני כדור הארץ. משמעות ידועה נוספת היא זו הסוציולוגית, שמתייחסת לצורת החיים הייחודית והמבדלת של קהילה אנושית כלשהי: המכלול האחדותי והייחודי של דרכי החשיבה, ההתנהגות, הביטוי והיצירה שמאפיינים קבוצה חברתית.

כל שלושת המובנים הללו חשובים, אך כחלק מן ההתעדכנות שאני מציע כאן אני סבור שעלינו לחזור בנו מן הפיחות, ולעתים ההדרה וההדחקה ממש, שעשינו למובן הראשון, הקלאסי, של התרבות, ולשוב ולקשור אותו בקשר מהותי אל אידאל החינוך ההומניסטי. בהקשר זה מדובר ברצפים של איכויות: בין רדידות ופשטנות לעמקות ומורכבות; בין שרלטנות ורשלנות ליסודיות ומצוינות; בין נבערות וטיפשות להשכלה ותבוניות; בין אופורטוניזם והתלהמות ליושרה ומתינות; בין כוחנות וולגריות למוסריות וטוב טעם; בין אגוצנטריות ואטימות לאמפתיה ופתיחות; בין אתנוצנטריות וגזענות להומניזם ופלורליזם; בין מקובעות ובנאליות ליצירתיות ומקוריות; ועוד כהנה וכהנה הבחנות ורצפים.

ללא הבחנות מושכלות של האיכויות הללו ויכולת אבחון שלהן בחיים הממשיים מלאכתנו החינוכית תיתקע בהכרח באין אונים – ללא אוריינטציה, אמות מידה וקווים מנחים. בדיוק כפי שבתרבות הספורט אנו מכוונים אל יכולות אתלטיות מעולות, הגינות ספורטיבית ואוהדים נאמנים, שחרף נלהבותם מצליחים להתנזר משנאה ומאלימות – כאיכויות שתוקפן אימננטי ואובייקטיבי – כך עלינו לאתגר את עצמנו ולהדריך את הדורות הצעירים אל האיכויות הגבוהות (והקשות להשגה) של תרבות אינטלקטואלית, תרבות שיח, תרבות מוסרית, תרבות אזרחית דמוקרטית, תרבות הקיימות הסביבתית, תרבות הנהיגה וכדומה. זה היררכי, זה מאתגר, זה קשה – וזה שווה.

הכול במידה, בזהירות, בפתיחות ובדיאלוג. כי חשוב לדעת שבמידות הטובות התרבותיות הללו אין שום דבר מקודש, מוחלט או נצחי. הן מבטאות את הניסיון האנושי המצטבר בדבר הדרכים הנאותות לפיתוח היכולות האנושיות ובדבר קידום הביטחון הקיומי, הכבוד האנושי ואיכות החיים לפרט ולחברה. די אם נעמוד על העובדה שעד לפני מאתיים שנים נשים נחשבו נחותות, שחורים (במערב) נתפסו כשירים רק לעבדות, ילדים היו משוללי זכויות, מרבית האוכלוסייה הייתה אנאלפביתית, ולא התקיימה בעולם אפילו דמוקרטיה

1 ברוח זו כינה תומס מאן את התרבות (בעקבות ניטשה) "אצולת החיים".

אחת לרפואה. וגם את חטאי היוהרה של הנאורות האירופית אסור לשכוח – על הרצחנות והניצול וההרס והקולוניאליזם האכזר – ולכן להיות תרבותי בימינו מחייב גם עמדה רב-תרבותית המתייחסת בפתירות, בצניעות ובכבוד לשונות הבין-אישית והבין-תרבותית. לסיכום, דעתי היא שתרבות – כתרבות גבוהה, מאתגרת ואיכותית – היא בת לווייה הכרחית לחינוך הומניסטי משמעותי. כפי שהאנושות למדה על בשרה במהלך המאה העשרים, אסור לאפשר לתרבות שתהיה פנאטית ודוגמטית, ואין לדרוש משום פרט או קהילה שיתבטלו בפניה רק משום שהיא מתהדרת בנכסי צאן ברזל. עם זאת, ויתור על הישגיה ועל מעמדה של התרבות יהיה כמעשה של שפיכת התינוק עם מי האמבט או ניסור ענפי עץ החיים המזין ומתחזק את אנושיותנו. תרבות – כשהיא פתוחה, מושכלת, ביקורתית, פרפקציוניסטית, צנועה, פורייה ומרובת פנים – היא המשאב הטוב ביותר העומד לרשותנו בשיח ובמעשה של הכוונת חיינו ועיצוב זהותנו.

מוסר

באירועי יום הזיכרון ה-18 לרצח ראש הממשלה יצחק רבין שהתקיימו בסמינר הקיבוצים בחודש נובמבר 2013 השתתפתי באחת מן הסדנאות שמרצים וסטודנטים ארגנו במשותף. כותרת הסדנה הייתה "המוסר כתלוי תרבות" – עניין שמעסיק ומאתגר אותי רבות בעבודתי האקדמית והחינוכית. את שיגורתי בא לי: הסטודנטיות החרוצות והרהוטות התנזרו מכל תפיסה ערכית אוניברסלית ומחייבת ופנו להגדרת מוסר פורמלית ותיאורית. דהיינו, המוסר כמערכת של ערכים, עקרונות ומידות אשר מנחה את חברי הקהילה בעניינים של התנהגות ראויה ופסולה, טוב ורע, צדק ועוול – כל קהילה או חברה על פי מסורות תרבותה ונהגי חייה.

תחילה ישבתי ועקבתי בשקט אחר הסוגיות והדוגמאות שהציגו הסטודנטיות, בכלל זה התאכזרות לבעלי חיים, סחר בבני אדם ושעבודם, התעללות בילדים, אפליה על רקע גזעני, דיכוי פוליטי, וכמובן רצח מטעמים אידיאולוגיים בכלל ורציחתו של ראש הממשלה יצחק רבין בידי יגאל עמיר בפרט. בשלב מסוים, לקראת פרק הלקח, התובנות והמסקנות – בעניין רצח רבין והרלוונטיות של הרצח לסוגיות של התנהגות מוסרית ותרבות דמוקרטית – חרגתי משתיקתי ועמדתי על כך שדבקות בהגדרת המוסר הרלטיוויסטית או תלוית התרבות שהוצגה בתחילת הסדנה מונעת מאתנו כל אפשרות לבסס עמדה חינוכית שמגנה באופן נחרץ את הרצח של יצחק רבין, וגם את העדפת הדמוקרטיה על פני הדיקטטורה, העדפת השוויון בין המינים על פני הדרת נשים, והעדפת ד"ר קורצ'אק כמופת מוסרי על פני ד"ר מנגלה המפלצתי. האומנם מדובר רק בעניינים שרירותיים של אופנות ומוסכמות תרבותיות, או שאולי יש לנו במוסר, לא פחות מאשר במדע, בספורט ובטכנולוגיה, ידע כלל-אנושי צבור ותקף בדבר הטוב המוסרי והצדק החברתי?

אפתח ואומר שבתחום השיפוט המוסרי, בדיוק כמו בתחומי הדעת ובעיסוקים חברתיים, המסד ההכרחי לאובייקטיביות הוא קבלה מרצון של כללי השיח ההוגן וההגיוני. במילים אחרות, כדי שניתן יהיה להגיע להסכמות בדבר מה שטוב, צודק, נכון או ראוי, נדרש לנו תנאי מוקדם: נכונות ורצון טוב לדון עם אחרים על נושאים אלה בצורה רציונלית – פתוחה, מושכלת, סדורה וביקורתית – ולקבל פדעה העדיפה את זו שמתבררת בדיון כתקפה ביותר בהנמקותיה הלוגיות ובראיותיה העובדתיות. כפי שהדבר נכון בעניינים כמותיים של משקל, גובה או תוחלת חיים – שאין אפשרות להגיע לגביהם להסכמות ללא נכונות מוקדמת להסכים על המידות הרלוונטיות דוגמת קילוגרם, מטר או שנה – כך בלתי אפשרי להגיע להסכמות ומסקנות בעניינים מוסריים ללא הסכמות מוקדמות על מונחי היסוד של המוסר, מידותיו, מטרותיו ודרכי השיפוט וההערכה ההולמות אותו.

אסביר זאת בקצרה. על יסודות של כמעט ארבעת אלפים שנות שיח מוסרי – שבמרכזו סוגיות של טוב ורע, צדק ועוול, יושרה והונאה, כבוד והשפלה, אושר ואומללות – דומה שהאתגר המוסרי שניצב לפנינו (כבני אדם) הוא להגיע להסכמות תבוניות בדבר הדרכים הנאותות שיאפשרו לכל אחד ואחת את התנאים הבסיסיים לחיים טובים ומכובדים ובדבר ההסדרים שיארגנו את החיים החברתיים בדרכים הומניות, הוגנות ולא אלימות (אדיבות, נדיבות, חסד, צדק ושלום). לאור זאת עולים ומתבררים עיקרים מחייבים אחדים: כדי שהדיון יעמוד בקריטריונים של תבוניות ומסקנותיו ייחשבו תקפות, כלל המתדיינים צריכים להיחשב בני אדם שווים וחופשיים (אם אינם שווים וחופשיים אין סיבה שייתנו אמון ברצינותה של ההתדיינות ובתוקף של מסקנותיה); האווירה חייבת להיות חופשית מאיום וכפייה (כי איזו משמעות יש לדעות שספק אם הפרט עצמו מחזיק בהן או שנכפו עליו); ומן הבחינה האינטלקטואלית, נדרשים פלורליזם וסובלנות, פתיחות רבת-תרבותית, הדדיות ועקביות, נכונות לבחינה ביקורתית והצגת הנמקות הנסמכות על היקשים לוגיים וראיות עובדתיות.

על סמך עקרונות אלה, לדוגמה, ברור לחלוטין שלא מוסרי לפגוע בציונים של סטודנטים בגלל מינם, השתייכותם הדתית או העדתית; שעוול הוא להטיל דופי ביושרו של אדם בטרם נבדקו כהלכה הראיות העובדתיות הרלוונטיות; שמעשה צודק הוא לקדם בעבודה את מי שבלט לטובה במעשיו ובהגיותו על פני האחר, שמעשיו רשלניים והגיותו פגומה; שהגונים הם האנשים הדורשים מעצמם עמידה בסטנדרטים שהם דורשים מאחרים (נאה דורש ונאה מקיים, ואת ששנוא עליך אל תעשה לזולתך); שראויים מוסרית הם חוקי מדינה (כפי שניסח זאת מרטין לותר קינג) שמרוממים את שוויונם של בני האדם וכבודם, ופסולים הם החוקים שמקדמים אפליה גזעית ומחללים את כבוד האדם; שטובים הם המעשים המגלים אכפתיות ואחריות לרווחתם ולכבודם של אחרים; שאדיבות ונדיבות תורמות לחיים טובים,

ושנכון מוסרית לדבוק בדאגה מיוחדת ל"אחרים" בחברה – הגר, היתום, האלמנה וכל שאר המוחלשים והמודרים – כדי לאפשר להם הזדמנות נאותה להנכיח את אנושיותם וליהנות משוויון בזכויות ובהזדמנויות.

אם אכן מקובלת עלינו נקודת המוצא שהשיפוט בענייני מוסר וצדק חורג מכל דאליים גבר, מאנוכיות אישית ומאתנוצנטריות שבטית, והוא משום אתגר אנושי תמידי להסדרת החיים החברתיים, כך שיקדמו את כבודם ואת רווחתם של בני האדם, יבססו תנאים של צדק חברתי ולעולם יוקירו את האוטונומיה האישית של כל אחד ואחת – בהינתן נקודת מוצא כזאת ניתן להתקדם גם להסכמות כלל-אנושיות בדבר ליבת המוסר והצדק. בתחום הערכים, למשל, דומה שתהיה הסכמה רחבה על הגרעין המחייב של כבוד האדם, שוויון ערך האדם, הזכות להגשמה עצמית והקפדה על יושר והגינות. בתחום העקרונות, למשל, קשה לחשוב על צדק ומוסר ללא התחייבות כוללת לאוניברסליזציה (כלל-אנושיות), להומניזציה (כל אדם הוא בדיוק כמותנו, כתכלית ולא רק כאמצעי), לאי-משוא פנים והימנעות מאפליה, לעקביות (הסולדת מאופורטוניזם), לשיפוט רציונלי (חיווי דעה על בסיס ידע אמין והיסקים לוגיים), להדדיות בין-אישית ולהתחשבות בצרכים או בתנאים מיוחדים. בתחום המידות הטובות ספק אם יהיו חולקים על הברכה המוסרית שבנדיבות, באמפתיה, בשליטה העצמית בהגינות ובאהבת הבריות. וכך גם יכולים אנו, בסדנה על רצח רבין ועתיד הדמוקרטיה כמו בכל דיון מוסרי אחר, לקדם חינוך ערכי אשר ניכר בייחוס ערך אנושי שווה לכל אדם, בהקפדה על זכויות האדם והאזרח, במחויבות לנהוג עם הזולת בכבוד, ביושר ובהגינות, כפי שאנו רוצים שינהגו בנו, ובהתחשבות רגישה ומושכלת באחרים, כדי שלא לגרום להם עוול ולהביא עליהם השפלה, סבל ואומללות.

ובאשר לחשש שליבה מוסרית משותפת תאיים על הברכה שבפלורליזם הבין-אישי והבין-תרבותי – הסכנה לדעתי בטלה בשישים בהשוואה לתועלת. כפי שחברות שונות בונות בתי מגורים באינספור דרכים וסגנונות, אך כולן חולקות ידע משותף בהנדסת בניין, כדי שהבתים לא יתמוטטו; וכפי שבקהילות העולם מכינים אינספור תבשילים, אך גם שותפים בידע בעניין מזונות רעילים, מזיקים ומיטיבים; וכפי שבחברות חופשיות יש למפלגות השונות מצעים אידיאולוגיים מקוטבים, אך הן שותפות בכיבוד כללי הדמוקרטיה; וכפי שיש לאנשים כפרטים מגוון עצום של עיסוקים, תחביבים וסולמות ערכים, אך הם שותפים במחויבות לכבד את זכותו של כל אחד ואחת להיות אחר או אחרת – כך גם בתחום המוסרי שונות בין-אישית ובין-תרבותית היא טובה ומבורכת, אך בגבולות של ההסכמות המשותפות בדבר יסודות המוסר הכלל-אנושי והמחייב.

טוב טעם וחוש מידה

דומני שאיש לא מטיל ספק שאחת מצורות הידיעה האנושית כרוכה לא בבקיאיות עובדתית, לא בהיקשים לוגיים, לא בניתוחים אנליטיים ולא במיומנויות טכניות, אלא באומדנים, הערכות, שיפוטיות ותזמורים. קחו לדוגמה מורים גדולים למוזיקה, מחול וכתבת שירה ואת הכישורים המרשימים שהם מפגינים בזיהוי מעלות ופגמים ובהכוונה שלהם לעריכת תיקונים ושיפורים – כיוליים וסגנוניים – שמשבחים את היצירה או הביצוע עשרת מונים. דוגמה אחרת היא מעולמם של שחקני כדורסל וקשתים: כיצד הם מתזמרים כל כך הרבה משתנים אישיים של שרירים ונשימות ומשתנים חיצוניים, ובווירטואוזיות מדהימה קולעים ישר למטרה (בעוד הרוב המכריע מחטיא או מפספס). והנה עוד דוגמאות, ומתחומים שונים ומגוונים: בשגרת יומם אנשים מרבים להתייחס לטקט או לחוסר הטקט של עמיתיהם, משבחים את חוש הקצב של אחדים או את היעדרו אצל אחרים, מרימים על נס עיצובים נאים וסולדים מן המכוערים, ומתייחסים למידות טובות של זולתם, בהחמיאם לרהיטות השפה, כתיבה יפה, מחשבה שנונה, אלתור מרתק, תושייה מהירה ופורייה, "סטייל", אנינות טעם וחוש מידה. ולמרות הכול – אף על פי שהשיח של כולנו עתיר התייחסות לכישורים אלה – ממעטים להשקיע בפיתוחם ובהנחלתם כחלק מן החינוך הכללי והבית ספרי. במיוחד הדברים אמורים בסוגיות של טעם, היכן שהדעה הקדומה השלטת בימינו היא שטעם הוא עניין אישי, שעל טעם וריח אין להתווכח, ושאינן לו מקום בשיח הציבורי והאובייקטיבי של ידע ומיומנות (אין לו היציגים מכומתים ומתודות הוכחה סדורות).

עלעול חטוף במילון מגלה לנו של"טעם" יש מובנים רבים. מובן אחד ידוע הוא ההרגשה שאנו חווים בפה בהתנסות במזונות שונים – כהרגשה אישית (טעים או לא טעים) וכמומחיות קולינרית (תבשיל טוב או גרוע, מנה משובחת, סטנדרטית או עלובה); מובן שני הוא כושר הבחנה בנוגע להיבטים שונים של התרבות, דוגמת חוש יופי, הבנה אמנותית וכושר שיפוט מוסרי ואסתטי; וטעם הוא גם פשר, תבונה, היגיון, תכלית ושאר מאפיינים שמתיישרים עם השכל או הולמים אותו. על רקע מובנים אלה ניתן להסביר את התופעות המוכרות לכולנו: אנו מתאווים לאוכל שיהיה טעים לנו, מבקשים להימנע ממעשים וולגריים או בוטים, משבחים דברים הגיוניים ומשמעותיים, מוקירים חן ואלגנטיות, מצביעים על טוב טעם במלבושים, בחפצים ובניהול אירועים חברתיים, כמו גם ביצירות הגות, אמנות ואומנות שמשדרות מידתיות, הרמוניה, עידון, שאר רוח, צורה נאה וקומפוזיציה מדויקת.

על הממשיות של הטעם והמידתיות כידע בעל מעמד ציבורי – הניתן לזיהוי, לטיפול ולהוקרה – אנו למדים גם ממורשות קלאסיות רבות אשר העמידו במרכז האתגרים החינוכיים את אמנות החיים הנכונים והראויים – את החוכמה, הרגישות והמוסריות כמעלות רבות ערך יותר מן הבקיאיות העובדתית והמיומנות הטכנית. במסורת העברית, למשל, סופר

תהלים מבקש "טוב טעם וְדַעַת לְמַדְנִי" (תהלים קיט, סו); ובשיח העברי השגור מרבים לכרוך יחדיו את המידות הטובות של טוב הטעם, שיקול הדעת ונועם ההליכות. במסורת ההלניסטית הקדומה אנו מוצאים באודיסאה של הומרוס התייחסות לכך ש"טובה היא המידה הנכונה בכל דבר" (1996, 216), ש"הדרך הנכונה – הכול במידה" (1987, 281), או בניסוח פרוזאי יותר שהמידה הנכונה היא מהות הטוב באנשים, במעשים וביצירות. כך גם אצל אפלטון, שקושר בדיאלוג המשתה בין דעת אסתטית, דעת מוסרית ותבונה מעשית, בקביעתו שאם יש מקום שבו "כדאיים לאדם חייו, הריהו [...] בהתבוננות ביפה עצמו" (1979א, 140); ובדיאלוג פוליטאה הוא מוסיף שאת הנפש עושים ליפה בחינוך מוזיקלי שמתמקד ב"רתמוס והרמוניה". את רעיון "שביל הזהב" או "דרך האמצע" (שבין הימנעות וחסר לבין הפרזה והקצנה) מהללים בודהה, אריסטו והרמב"ם כיסוד מרכזי בתורת המידות; קונפוציוס הסיני עומד בספרו תורת הגדול על כך ש"דרישת החוכמה עד תום אינה אלא ראיית כל דבר בגדרו" (1997, 55, פסוק 22); ואריסטו מוסיף על כך בספרו אתיקה ש"דרכו של איש מחונך היא לדרוש את הדיוק בכל סוגיה וסוגיה רק באותה מידה אשר טבע הנושא מאפשר אותה" (תשל"ג, 17).²

את המכלול הזה של צורות הידיעה ההומניסטיות הציג בצורה תמציתית ובהירה הפילוסוף הגרמני הנס גיאורג גאדמר, בפרק הראשון של ספרו אמת ומתודה (*Truth and Method*). הוא מתייחס שם לצורות הידיעה של "השכל הישר", "כוח השיפוט" ו"חוש הטעם", ולהלן כמה מקביעותיו בעניין:

הדבר החשוב ביותר בחינוך הוא פיתוח השכל הישר, אשר אינו ניזון מאמיתות [מדעיות], אלא מן האפשרויות והסבירויות הגלומות במצבי החיים. מדובר למעשה לא בכושר אינטלקטואלי הגנוז באדם, אלא במעין חוש בעל יכולת לזיהוי האמיתי והצודק במצבים החברתיים למיניהם, והוא שמכונן את היגיון החיים של הקהילה, החברה ואף של האנושות בכל תקופה ותקופה [...] זו יכולת הנרכשת משותפות בנוהגי החברה ודרכי השיח שלה, גילוייה הם בשכל הישר, בחוש המידה ובחוש הצדק, והיא מונחית על ידי יעדי החברה ותפיסת הטוב הכללי הרווחת בין חבריה. [...]

ההבדל שבין שוטה או טיפש לבין אדם נבון הוא בכך שהראשון חסר יכולת שיפוט: הוא לא מסוגל להכליל ולהקיש כהלכה מתוך התנסויותיו, ולכן אינו מצליח

2 אנשים נבונים, שניחנים בתפיסה נכונה של הטוב במופעיו השונים, יודעים "לקלוע כקשתים" אל מה שדרוש ומבינים היטב שלא הרי אמת במתמטיקה כהרי זו שאנו מוצאים במדעי הטבע, בהיסטוריה, בפילוסופיה, בשירה או באמנויות האחרות.

להשתמש וליישם במצבי החיים שעומדים לפניו את הידיעות וההבנות שרכש בעבר. במילים אחרות, באומרנו על אדם שאינו נכון, אנו מתכוונים שאינו מצליח לקשור בין עקרונות והבנות כלליות לבין מצבי חיים קונקרטיים, ולכן גם אם יש לו ידע כללי הוא נכשל בהפעלתו ויישומו בחיים הממשיים. אין מדובר כאן בכושר שכלי דוגמת ההבנה של היקש לוגי או ההפעלה של מתודה מדעית, אלא משהו שקרוב יותר לחוש מוסרי וחוש אסתטי: היכולת, בזמן אמת, לחוש, לזהות, לקלוט ולהבין מה נכון, מתאים, הולם וראוי.

[...]

בהתייחסותנו לכישרון של טוב טעם, אנו בהחלט מסוגלים לחרוג מהעדפותינו האישיות ולהעיד על דברים מסוימים שהם עשויים בטעם מעולה [במובן אובייקטיבי ואוניברסלי כלשהו] אך שאנו לא אוהבים אותם, ובה במידה פעמים רבות אנו מעידים על עצמנו שנהנינו הנאה מרובה מדברים שהם להבנתנו שלנו לחלוטין סרי טעם, גסים או וולגריים [...] חוש הטעם מתגלה לא רק בשיפוט שלנו בדבר יופיים או כיעורם של דברים ומעשים, אלא בסוג של רגישות נפש או תבונת עין לזהות כיצד דברים ומעשים עולים בקנה אחד או משתלבים בהרמוניה עם הדימוי האסתטי הכולל שיש לנו בדבר שלמות, צדק ויופי [...] מכאן גם ברור ייחוסו של טוב הטעם לא רק לעניינים של יפי הטבע, האמנות והעיצוב, אלא החלתו גם על עניינים של מוסר ונימוסים (גאדאמר, 2005, 256-257).

לא כאן המקום להרחיב, אך דומני שדי בדברים אלה של גאדאמר ובאלה שהקדמתי להם בדבר טוב הטעם וחוש המידה כדי להצביע על צורות ידיעה שהן מהותיות לחיים הטובים והמלאים ומכאן גם לטיפול השיטתי בעשייה החינוכית. ידיעות אלה, בדיוק כמו ידיעת אהבה ושנאה או נדיבות וחמדנות, הן ממשיות וחיוניות לחיינו, גם אם אינן ניתנות לכימות אובייקטיבי ולהוכחה לוגית. הן מבוססות על כשרים מולדים שעוברים השבחה באמצעות התנסות אישית והכשרה תרבותית, והן נובעות מזיקה לדימויים שבתודעתנו בדבר שלמות או מושלמות בהיבטים שונים של החיים, ולעולם במסגרת התנסויות קודמות שלנו במורשות ידע, מסורות קהילתיות, נהגים תרבותיים ופרקטיקות חברתיות. כך גם ניתן להתייחס לצורות ידע אלה ככישורי אוריינטציה במרחבים הפיזיים-גיאוגרפיים, המושגיים-רעיוניים, הרגשיים-חברתיים, המצפוניים-מוסריים והאסתטיים-צירתיים. אלה יכולות הבחנה ויישום בעניינים של חוש מידה, רגישות אסתטית, קומפוזיציות, תזמורים והתנהגות הולמת; יכולות זיהוי של מה שנאות, יפה, הולם, נכון ומתאים – ותמיד בהקשרי חיים קונקרטיים ועל בסיס התנסויות קודמות במצבים דומים. קשה להפריז בחשיבותן של צורות דעת יסודיות שכאלה.

מקורות

- אפלטון (1979א). המשתה, כתבי אפלטון, כרך ב (תרגום: י' ליבס), תל אביב: שוקן.
- (1979ב). פוליטיאה, כתבי אפלטון, כרך ב (תרגום: י' ליבס), תל אביב: שוקן.
- אריסטו (תשל"ג). אתיקה (תרגום: י' ליבס), תל אביב: שוקן, תשל"ג.
- גאדאמר, ה' ג' (2005). שכל ישר, כוח שיפוט וחוש טעם, בתוך: נ' אלוני (תרגום וערך), כל שצריך להיות אדם: מסע בפילוסופיה חינוכית, אנתולוגיה, תל אביב: מכון מופת והקיבוץ המאוחד.
- הומרוס (1987). אודיסאה (תרגום: ש' טשרניחובסקי), תל אביב: עם עובד.
- (1996). אודיסאה (תרגום: א' כהנא), תל אביב: כתר.
- ווייטהד, א' נ' (תשי"ח). מטרות החינוך (תרגום: א' צ' בראון), ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.
- קונפוציוס (1997). תורת הגדול (תרגום: א' פלקס), ירושלים: מוסד ביאליק.

